

Stefan Sacha, Zygmunt Szot

ISLAMSKA DOMENA KULTUROWA A TURYSTYKA – STUDIUM PRZYPADKÓW

Abstract: The Islamic cultural domain comprises a geographical area of diverse tourist attractions and is an important destination of international tourism. At the same time, the ‘Islamic countries’, as destinations for tourism, are not free from the threats to the safety of the incoming tourists; there are numerous paradoxes that result from the fact of providing services to believers of different religions. The article is an attempt to analyse the relation between Islam and international tourism, on the examples of selected countries.

Key words: domain, Islam, culture, tourism

Wprowadzenie

Termin „domena” pochodzi z łacińskiego słowa *dominium*, które oznacza zakres, teren, pola działania. W artykule podjęto próbę wykazania, że domeny – podobnie jak i inne struktury regionalne, można określić jako twory przestrzenno-fazowe, które mogą ulegać przekształceniom, ewoluują, adaptują się i są najdłużej trwającymi zrzeszeniami ludzi. Rządy przychodzą i odchodzą, kręgi (domeny) cywilizacyjne trwają i przeżywają wstrząsy polityczne, społeczne, gospodarcze, nawet ideologiczne. Rozważań dotyczących domeny kulturowej nie da się więc oderwać od pojęcia kultury.

Termin „kultura” pochodzi także od łacińskiego wyrazu *colere*, które znaczy uprawiać, pielegnować. Ścisły źródłosłów terminu kultura jest widoczny dopiero w czwartej, podstawowej formie czasownika *colo*, *celere*, *colui*, *cultum* – stąd wywodzi się wyraz „kultura”, ale także i „kult”. Kultura oznaczała bowiem pierwotnie troskę i staranie o rozwój ludzkich zdolności i możliwości, zwłaszcza ludzkiego umysłu, rozwój ponad to, co pochodzi z samej wrodzonej struktury biologicznej, czyli z urodzenia, z natury. Dzisiaj pojęcie kultury nabrało szerszego znaczenia. Rozumie się przez nią także to, co człowiek dzięki swej działalności dodaje do natury, kultura oznacza więc także dobra kulturowe – związane z materialnym i duchowym dorobkiem ludzkości. Kultura jest więc tym, co pochodzi od człowieka jako jego autonomiczne, osobowe działanie lub jego osobowy wytwór. W obrębie aktywności kulturowej (kulturotwórczej) można wyróżnić rozmaite dziedziny, m.in.:

- kultura duchowa – to działalność poznawcza i wolitywna (tzn. zależna od woli, odnosząca się do woli) oraz jej wyniki. Należy tu wymienić m.in. rozwój nauki i sztuki jako proces oraz samą naukę i sztukę jako stan, osiągnięcia, a także taki rodzaj działań, jak poznawanie i opanowywanie świata (Darowski 2007: 10), m.in. w zakresie turystyki, waloryzacji przestrzeni turystycznej jako części przestrzeni geograficznej,
- kultura materialna – dotyczy spraw materialnych. Kulturę materialną nazywa się często cywilizacją, charakteryzuje ją ogromny rozwój i postęp, zwłaszcza w dziedzinie techniki,
- kultura osobowa – to działalność dotycząca bezpośrednio osoby ludzkiej, mająca na celu jej osobiste dobro, czyli dążenie do pełni własnej osobowości i doskonałości oraz stopniowe osiągnięcie tej pełni (język, nauka, moralność, dla wierzących religia, życie obywatelskie).

Termin „kultura rzeczowa” dotyczy przedmiotów, które raz wytworzone, istnieją dalej bez człowieka, który je wykonał.

Większość osiągnięć kulturowych jest wynikiem działalności kulturowej osobowej i rzeczowej równocześnie, gdyż podmiotem tej ostatniej też jest człowiek, byt psychofizyczny (Darowski 2007: 11).

Islam – domeny, funkcje i dysfunkcje turystyki

Islam (arab. *al-islam* znaczy oddanie Bogu) należy do jednej z trzech światowych (uniwersalnych) religii monoteistycznych, objawionej arabskiemu prorokowi Mahometowi przez jedyne Boga Allaha. Islam wyrasta z wcześniejszych religii monoteistycznych: judaizmu i chrześcijaństwa, dlatego też przez samych muzułmanów jest uważany za religię Abrahama (arab. *Ibrahim*). Muzułmanie uważają, że jedynie islam poprawia zniekształcenia, które do pierwotnej wiary w jedyne Boga wprowadzili jej wcześniejsi wyznawcy – żydzi i chrześcijanie.

Upowszechnianie islamu wiąże się z realizacją nakazu dżihadu. Początkowo dżihad oznaczał walkę z Bizancjum, później coraz częściej była to walka zbrojna z niewiernymi i innowiercami, wynikająca z podziału świata na islam (*dar al-islam*) i obszar wojny (*dar al-harb*), nieopanowany przez muzułmanów. Obecnie koncepcję dżihadu wykorzystują fundamentaliści muzułmańscy do ataków na Zachód. Świat Zachodu reprezentuje bowiem stan niewiedzy i dlatego zasługują na zniszczenie (*Religie świata* 2007).

W islamie występują liczne odłamy, powstałe m.in. w wyniku sporów politycznych i teologicznych na wiele szczegółowych zagadnień religijnych i prawnych. Największe i najważniejsze ugrupowanie tworzą sunnici, którzy uważają siebie za ludzi „tradycji i wspólnoty” (blisko 90% ogółu wyznawców islamu), oraz szyici (stronnictwo Alego, zięcia Mahometa – 10%). Obie szkoły często oskarżają siebie nawzajem o herezję i nawołują do podjęcia „świętej wojny” (dżihad). Tak było na przykład podczas wojny irańsko-irackiej w latach 1980–1988 (Jackowski 2003: 39), tak jest i dziś w Iraku.

Islam rozpoczynając w VII w. ekspansję, opanował tereny tradycyjnie chrześcijańskie, a więc region Bliskiego Wschodu, Afryki Północnej oraz niektóre terytoria Azji (tab. 1, 2). Ziemie dzisiejszej Tunezji – zanim pojawił się tam islam – były pod silnym wpływem chrześcijaństwa. Tunezja była ojczyzną św. Cypriana z Kartaginy (zm. w 258 r.) oraz Tertuliana (zm. po 220 r.). W starożytnym Egipcie znajdowały się słynne centra intelektualne chrześcijaństwa. Rozwinięta sieć diecezji w Afryce Północnej przestała istnieć. Jej śladem są dziś biskupstwa tytularne nadawane przez Stolicę Apostolską. Sytuacja chrześcijan w krajach islamu ma niekwestionowany wpływ na dialog międzyreligijny w Europie Zachodniej i Stanach Zjednoczonych. Podstawowym warunkiem zaistnienia konsekwentnego prowadzenia dialogu chrześcijańsko-muzułmańskiego jest respekt dla wolności religijnej. O ile podstawowe standardy wolności religijnej są przestrzegane w domenie europejskiej i angloamerykańskiej i wolność ta jest udziałem licznych społeczności muzułmańskich tam żyjących, o tyle brak jest uznania reguł wolności religijnej w krajach islamu.

Obecnie tolerowana jest opieka duszpasterska nad chrześcijanami – obco-krajowcami żyjącymi w krajach tradycyjnie islamskich. Wśród cudzoziemców można prowadzić ewangelizację – nie można jednak dzieła tego czynić publicznie, „na oczach” muzułmanów. Miejscami modlitwy są w tym przypadku eksterytorialne ambasady państw obcych (znajdują się w nich kaplice, gdzie celebrowana jest liturgia chrześcijańska). Zakaz prowadzenia ewangelizacji wśród muzułmanów jest szczególnie restrykcyjnie przestrzegany tam, gdzie islam jest religią państwową (urzędową). Państwami tymi są: Arabia Saudyjska, Bangladesz, Iran, Jemen, Katar, Kuwejt, Malediwy, Maroko, Oman, Zjednoczone Emiraty Arabskie¹. W Iraku w pierwszych latach nowego tysiąclecia chrześcijanie zmuszani byli do lojalności wobec reżimu Saddama Husajna. Nie mogli groma-

¹ A. Jackowski, *Święta przestrzeń świata. Podstawy geografii religii*, Kraków 2003.

dzić się na nabożeństwach poza ściśle wyznaczonymi i kontrolowanymi przez władze miejscami. Oficjalny, legalny status w Katarze ma tylko Kościół angikański. Chrześcijanie innych kościołów i wspólnot eklezjalnych mogli zbierać się tylko w domach prywatnych.

Wyznawanie wiary w Jezusa Chrystusa jako Boga było w niektórych krajach surowo karane. Karę śmierci wymierzono w ostatnich latach chrześcijanom za publiczną deklarację wiary w takich krajach Azji, jak Afganistan, Arabia Saudyjska, Pakistan oraz w Afryce w Mauretanii. W Algierii ludność chrześcijańska wciąż żyje w dramatycznej sytuacji. W Arabii Saudyjskiej, w której władzę sprawują wahabici, zabrania się nawet zagranicznym chrześcijanom, czasowo tam przebywającym, uczestniczyć w liturgii. Nieprzestrzegający tego zakazu jeszcze kilka lat temu trafiali do aresztu².

Na Bliskim Wschodzie nieprzerwanie od czasów przedmuzułmańskich największa społeczność chrześcijańska funkcjonuje w Egipcie (tab. 1). Tradycyjną społeczność chrześcijańską w Egipcie tworzą Koptowie – rdzenni mieszkańcy tego państwa. Mieszkają oni w tzw. dzielnicy koptyjskiej w starym Kairze³. Egipt jest jednym z najliczniej nawiedzanych przez turystów państw na świecie. W zdecydowanej większości są nimi chrześcijanie, którzy podczas pobytu w tym kraju często pielgrzymują na górę Synaj (górze Mojżesza). U jej stóp znajduje się najstarszy na świecie chrześcijański klasztor – ortodoksyjny monastyr i kościół św. Katarzyny. Klasztor ten jest fenomenem w światowej historii religii, funkcjonuje bowiem bez przerwy od ponad półtora tysiąca lat. U stóp góry chrześcijańscy pielgrzymi celebrują liturgię mszy świętej, a przy okazji korzystają z usług arabskich, a więc przede wszystkim muzułmańskich przewoźników oferujących im jazdę na wielbłędach w czasie „wstępowania” na górę Mojżesza.

W Libii chrześcijanie stanowią ok. 3% mieszkańców. Państwo libijskie wspierało finansowo przez lata islamskie ruchy rewolucyjne na świecie. Było też posądzane o sprzyjanie działaniom terrorystycznym. Grupy chrześcijan w Libii tworzą m.in. siostry franciszkanki Misjonarki Maryi (wśród których były Polki) pracujące w szpitalach Trypolisu, polskie pielęgniarki i inżynierowie na kontraktach i in.

W Maroku niewielkie grupy chrześcijan żyją w miastach. Znikoma jest również liczba wyznawców judaizmu.

Cudzoziemscy chrześcijanie Tunezji doświadczają wolności praktyk religijnych oraz tolerancji. Niemniej chrześcijan izoluje się od jakichkolwiek wpływów na życie społeczne państwa. Do Tunezji przybywają rzesze turystów (również z Polski), którym wyznacza się ściśle określone trasy. Nieznający realiów religijnych turyści mają więc wrażenie przebywania w państwie kultywującym elementy kultury Zachodu⁴.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

Turcja od blisko stu lat ma charakter świecki. Bardzo wyraźnie zauważa się promowanie w tym kraju laickości jako stylu życia społeczności, przy jednoczesnym sprzeciwie wobec religii w ogóle. Stąd surowe ograniczenia dotyczą w tym państwie nie tylko chrześcijan. Obserwatorzy życia polityczno-religijnego w Turcji sygnalizują wszakże, że w szkolnictwie tego państwa zauważa się pojawiające się tendencje fundamentalistyczne.

W Zjednoczonych Emiratach Arabskich działają wprowadzające szkoły chrześcijańskie, ale doświadczają one sporych ograniczeń administracyjnych.

Najpoważniejszym problemem w większości państw muzułmańskich jest brak gwarancji dla wolności religijnej. Chrześcijanie nie mogą publicznie celebrować kultu. Muszą być bezwzględnie poddani władzom tych państw, które często mają charakter dyktatur. Bez względu na polityczno-ustrojowy charakter państw muzułmańskich, odczuwa się wśród mieszkańców pewien rodzaj światowej solidarności wyznawców islamu, zwłaszcza w związku z podejmowanymi przez potęgę militarne USA i Zachodu działaniami zbrojnymi w Iraku i Afganistanie (odbieranymi jako krzywda wyrządzona całemu islamowi)⁵.

Czy Europie „grozi” islamizacja?

Zgodnie z nowymi prognozami demograficznymi przygotowanymi przez amerykański instytut Pew Research Center, w ciągu najbliższych 20 lat populacja muzułmańska na świecie wzrośnie o około 35%. Liczba wyznawców islamu zwiększy się więc z 1,6 miliarda w 2010 r. do 2,2 miliarda w roku 2030. Populacja muzułmanów wzrasta w tempie 1,5% rocznie, zaś niemuzułmanów 0,7%, co oznacza, że jeśli ta tendencja się utrzyma, to w 2030 r. muzułmanie będą stanowili 26,4% ogółu ludności, ocenianej na 8,3 miliarda osób. Obecnie stanowią oni 23,4% mieszkańców globu. Według badań instytutu, przyrost muzułmanów będzie w ciągu najbliższych dwudziestu lat mniejszy niż w latach 1990–2010, kiedy to populacja wzrastała średnio o około 2,2% w stosunku rocznym, natomiast w ciągu następnych dwudziestu lat będzie rosła o 1,5%.

Jeśli obecny trend się utrzyma, w 2030 r. na świecie będzie istniało 79 państw, w których liczba wyznawców Allaha będzie przekraczała milion, a więc liczba takich krajów wzrośnie o siedem. Większość muzułmanów na świecie będzie dalej zamieszkiwała azjatyckie rejony Pacyfiku (około 60%), zaś 20% tej społeczności – tereny Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej, a więc będzie to liczba zbliżona do obecnej. Liczba muzułmanów wzrośnie za to na terenach Afryki Subsaharyjskiej i wyniesie 17,6% tej społeczności, co może m.in. oznaczać, że więcej muzułmanów będzie mieszkać w Nigerii niż w Egipcie. Niewiele zmieni się również liczba wyznawców islamu na terenie Europy i obu Ameryk,

⁵ *Ibidem*.

będzie ona jednak miała większy udział w ogólnej liczbie mieszkańców tych regionów w związku z kryzysem demograficznym ludności niemuzułmańskiej. Muzułmanów będzie zdecydowanie więcej w Stanach Zjednoczonych, gdyż szacuje się, że ich populacja zwiększy się z 2,6 milionów w 2010 r. do aż 6,2 milionów w 2030 r., co oznacza, że zrównają się oni liczbą z wyznawcami judaizmu i Kościoła episkopalnego⁶.

W Europie liczba muzułmanów zwiększy się z 6% ogólnej społeczności w 2010 r. do 8% w roku 2030, a więc o blisko jedną trzecią. Obecnie na terenie Europy mieszka 44,1 milionów muzułmanów, zaś w 2030 r. może to być 58,2 milionów. Największy wzrost związany głównie z imigracją zanotują państwa Europy Zachodniej i Północnej, a w kilku krajach może to oznaczać procentowo nawet dwucyfrowy udział wyznawców Allaha w całym społeczeństwie.

Najwięcej muzułmanów (10,3%) będzie zamieszkiwało Francję (obecnie 7,3%), Belgię (10,2%, obecnie 6%) i Szwecję (9,9%, obecnie 5,7%). Problemem muzułmańskim w większym natężeniu będą musieli się zająć Austriacy, gdyż w ich kraju udział islamistów w ogólnej liczbie społeczeństwa może wynieść 9,3% (przy 5,7% obecnie). Liczba muzułmanów zwiększy się w Holandii o około 450 tysięcy i będzie stanowiła 7,8% populacji (przy 5,5% obecnie).

Warto zauważyć, że w liczbach bezwzględnych najwięcej muzułmanów w Europie znajduje się na terenie Rosji (16,4 miliona) i zgodnie z prognozami Pew Research Center, ich liczba zwiększy się do 18,6 milionów w 2030 r. Procentowo największy wzrost nastąpi w Irlandii (aż o 188%); społeczność muzułmańska w tym kraju jest jednak niewielka w porównaniu z pozostałymi państwami Europy Zachodniej.

Warto dodać, że największy procentowy udział muzułmanów w społeczeństwach Europy występuje na Bałkanach i w 2030 r. może wyglądać następująco: Kosowo (93,5%), Albania (83,2%), Bośnia i Hercegowina (42,7%), Macedonia (40,3%), Czarnogóra (21,5%), Bułgaria (15,7%). Raport instytutu nie uwzględnia Polski, co może oznaczać, że nie będzie zagrożona napływem wyznawców Allaha⁷.

Jak już wspomniano, prognozy nie muszą się spełnić, trudno jednak nie zauważyć, że liczba wyznawców islamu i imigrantów z krajów muzułmańskich w Europie Zachodniej stale się zwiększa⁸. Przewiduje się, że jeszcze w tym stuleciu Europa zatraci swój chrześcijański charakter i stanie się chrześcijańsko-muzułmańska. Niektóre opracowania podają, że w kilku państwach Europy Zachodniej, muzułmanie stanowią nawet 20% wszystkich mieszkańców (Dłużewska 2009: 75). Liczba muzułmanów rośnie na skutek imigracji i wysokiego przyrostu naturalnego. Odwrotnie jest wśród rdzennych Europejczyków, których społeczeństwa starzeją się i kurczą. Za pół wieku Europa będzie kontynentem kilkuset milionów starszych, a to oznacza potrzebę otwarcia się na imigrację. Bez tego

⁶ *Muzułmanów będzie jeszcze więcej*, www.narodowcy.net/muzulmanow.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*.

– zgodnie z szacunkami Komisji Europejskiej – w ciągu następnych 50 lat liczba osób w wieku produkcyjnym zmniejszy się prawie o sto milionów, mimo że całkowita liczba ludności będzie rosła (Fischer et al. 2011; Zachar 2011).

W Wielkiej Brytanii są już przypadki miasteczek, a w Niemczech dzielnic miast, w których większość mieszkańców stanowią muzułmanie. Większość muzułmanów w Europie nie poddaje się sekularyzacji, lecz pozostaje wierna swojej religii. Imigracja z krajów muzułmańskich do Europy ma charakter nie tylko ekonomiczny, lecz również misyjny. Taki stan rzeczy jest wyzwaniem dla Kościoła w Europie Zachodniej.

Kultura i tożsamość kulturowa, będąca w szerokim pojęciu tożsamością cywilizacji, kształtują wzorce spójności, dezintegracji i konfliktów w świecie. Wyłania się z nich ład światowy oparty na wspólnocie krajów o zbliżonych cechach kulturowych pozostających, choć w różnym stopniu, w konflikcie z innymi domenami kulturowymi; próby przenoszenia społeczeństw z jednej cywilizacji do drugiej kończą się zazwyczaj niepowodzeniem. Najpoważniejsze są konflikty z islamem. Muzułmanie dzielą tradycyjne świat na *dar al-islam* i *dar al-harb*, obszar pokoju i obszar wojny (Huntington 2007: 54).

Podziały regionalne współczesnego świata wykorzystuje się przede wszystkim jako narzędzie analizy przy charakterystyce odmienności społeczno-gospodarczej, w tym także turystycznej poszczególnych obszarów.

Taki sposób analizy reprezentowany jest m.in. w opracowaniach z zakresu geografii regionalnej świata i turystyki międzynarodowej. Analizując prace Souzy i Stutza (1994), Fellmana, Getisa i Getisa (1996), Cole'a (1996), Matykovskiego (2002) i Huntingtona (2007), można wyróżnić dwanaście domen kulturowych. Ustalając zasięg przestrzenny domen oparto się na dwóch kryteriach (Matykowski 2002: 73):

- ciągłości terytorialnej kręgów (domen),
- zwartości i niepodzielności państw (dlatego też niektóre podmioty polityczno-terytorialne o odmiennych w stosunku do sąsiadów własnościach kulturowych, włączono do domeny o określonych dominantach kulturowych).

Główne domeny kulturowe współczesności przedstawiają się więc następująco: europejska, słowiańsko-prawosławna, angloamerykańska, latynoamerykańska, australijska (Australia i Nowa Zelandia), islamska, Afryki Subsaharyjskiej, indyjska, chińska (sinicka), japońsko-koreańska, Azji Południowo-Wschodniej i pacyficzna-wyspiarska.

Islamska domena kulturowa obejmuje państwa Azji Południowo-Zachodniej (po Pakistan i Kaszmir na wschodzie oraz Kazachstan i Azerbejdżan na północy) i Afryki Północnej (po Somalię, Sudan, Czad, Niger, Mali i Mauretanię na południu). Jest to obszar leżący głównie na półkuli wschodniej, na północ od równika (rys. 1). Warto zwrócić uwagę, że granica między domenami – islamską i subsaharyjską – w Afryce jest dość rozmyta, następuje „subdukcja” dominant kulturowych z obu kręgów kulturowych (Matykowski 2002: 74). Jak już wspo-

mniano, domeny kulturowe należy traktować jako twory przestrzenno-fazowe, a więc ich granice mogą ulegać zmianom w czasie.

Szacuje się, że w 2050 r. drugą pozycję (po indyjskiej) wśród domen pod względem liczby mieszkańców zajmie domena islamska. Przyrost naturalny w największej bowiem domenie, jaką jest obecnie chińska, będzie mała w skutek restrykcji ekonomicznych państwa w przypadku posiadania drugiego i trzeciego dziecka.

Jednym z istotnych kryteriów wyróżnienia domen kulturowych świata są ich odrębności w zakresie takich cech kulturowych, jak język lub ich grupa (etnolekty) oraz struktura wyznaniowa (Huntington 2007). W domenie islamskiej najważniejszą pozycję posiada język arabski (31% ogółu ludności), a dalej pendżabski (9,7%), turecki (7,5%), farsi (perski) (4,0%) – jako język komunikacji międzygrupowej (7,2%), pasztuński (paszto) (4%). Alfabet arabski wykorzystywany jest także w innych językach tego kręgu (farsi i paszto).

Religia to centralny element definiujący cywilizację. Wielkie religie są bowiem fundamentami wielkich cywilizacji (Dawson 1990), stąd też wśród współczesnych cywilizacji, aż połowa została wyróżniona w oparciu o kryterium wyznaniowe (Huntington 2007). W większości spośród dwunastu domen kulturowych zaznacza się dominacja jednego systemu religijnego. W domenie islamskiej muzułmanie stanowią około 87% ogółu mieszkańców, a chrześcijaństwo 6,7%.

Jednym z najpopularniejszych mierników opisujących dobrobyt ekonomiczny poszczególnych krajów i regionów jest wskaźnik rozwoju społecznego (HDI) – publikowany przez Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju⁹.

Do obliczenia syntetycznego miernika HDI wykorzystane zostały następujące dane: średnia długość życia, analfabetyzm, poziom edukacji oraz standard życia w państwach w skali światowej. W rankingu zawarte zostały także informacje na temat jakości życia, szczególnie dzieci. Wiadomości te pozwalają określić stopień rozwinięcia kraju (wysoko, średnio lub nisko), a także wpływ polityki ekonomicznej na jakość życia. W raporcie państwa osadzone zostały w czterech kategoriach: państwa bardzo wysoko rozwinięte, państwa wysoko rozwinięte, państwa średnio rozwinięte oraz państwa słabo rozwinięte.

W grupie państw bardzo wysoko rozwiniętych znalazły się: Zjednoczone Emiraty Arabskie (0,815), Brunei (0,805), Katar (0,803), Bahrajn (0,802), Kuwejt (0,771), Libia (0,755), Arabia Saudyjska (0,752), Kazachstan (0,714), Azerbejdżan (0,713), Iran (0,702), Tunezja (0,683), Jordania (0,681), Turcja (0,679), Algieria (0,677), a więc tylko 14 jednostek polityczno-terytorialnych. Natomiast w grupie krajów słabo rozwiniętych znalazły się kraje Afryki Północnej leżące na południe od Sahary (Ghana), a wśród nich: Mali (0,309), Burkina Faso (0,305), Liberia (0,300), Czad (0,295), Niger (0,261) i Demokratyczna Republika Konga (0,239).

⁹ Lista państw świata według wskaźnika rozwoju społecznego, www.wikipedia.org/wiki/Lista (10.05.2011).

Tak więc domena islamska jest w grupie krajów średnio rozwiniętych (0,592) i są wśród nich: Turkmenistan (0,669), Egipt (0,620), Uzbekistan (0,617), Malediwy (0,602), Kirgistan (0,598), Syria (0,589), Tadżykistan (0,580), Maroko (0,567) i Pakistan (0,490) (zob. tab. 1).

Tabela 1. Wskaźniki demograficzne wybranych krajów, w których wyznawcy islamu stanowią 50% i więcej ogółu mieszkańców w 2010 r.

Lp.	Nazwa państwa	Wyznawcy islamu (%)	Liczba ludności	HDI	Przyrost naturalny %	Liczba odwiedzających turystów ***	Analfabetyzm %
2	Albania	70	2,994,667	0,719	0,267	1,792,000	1
3	Algieria	99	34,994,937	0,677	1,173	19,12,000	27,4
4	Arabia Saudyjska	100	26,131,703	0,752	1,536	10,896,000	14,5
12	Egipt	90	82,079,636	0,62	1,96	11914000	33,6
16	Indonezja	86,1	245,613,043	0,6	1,069	6324000	8
17	Irak	97	30,399,572	b.d.	2,399	127000 (2004)	22,4
18	Iran	98	77,891,220	0,702	1,248	1659000 (2004)	17,7
20	Jordania	92	6,508,271	0,689	0,984	3789000	7,8
21	Katar	77,5	848,016	0,803	0,81	1659000	6,9
26	Kuwejt	85	1,825,632	0,771	1,986	297000	5,5
27	Liban	59,7	4,143,101	b.d.	0,244	1851000	10,4
28	Libia	97	6,597,960	0,755	2,064	149000 (2003)	11,6
29	Malediwy	98,4*	394,999	0,602	-0,151	656000	1,6
30	Malezja	60,4	28,728,607	0,744	1,576	23646000	7,9
32	Maroko	98,7	31,968,361	0,567	1,067	8341000	43,6
44	Syria	90	22,517,750	0,589	0,913	6092000	16,4
46	Tunezja	98	10,629,186	0,683	0,978	6901000	22
51	Zjednoczone Emiraty Arabskie	96	5,148,664	0,815	3,282	5871000 (2005)	10
Świat		21	6900000000	0,624	1,092	880000000	b.d.

* Dane z 2009 r.

** Dane łączą Strefę Gazy oraz Zachodni Brzeg Jordanu w jedną całość, jako Autonomię Palestyńską

*** Dane z 2009 r., starsze dane – lata podane w nawiasach

Źródła: *Economy Statistics, Tourist Arrivals by Country*, www.nationmaster.com (kwiecień 2011); *Global Education Digest 2009 Comparing Education Statistics Across the World*, www.uis.unesco.org (kwiecień 2011); www.hdr.undp.org/en/statistics (kwiecień 2011); www.unesco.org/education/efa-report/tables-excel/table2.xls (kwiecień 2011); *Human Development Reports*, www.hdr.undp.org (kwiecień 2011); Lista państw świata według wskaźnika rozwoju społecznego, www.pl.wikipedia.org/wiki/Lista (10.05.2011); *Pew Research Center Report of Mapping the Global Muslim Population*, 8 October 2009, www.pewforum.org (kwiecień 2011); *UNWTO World Tourism Barometer Committed to Tourism, Travel and the Millennium Development Goals*, October 2009, www.unwto.org (kwiecień 2011); www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2091rank.htm (kwiecień 2011).

Dla porównania: Polska w 2010 r. została zaliczona w Programie Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju, do grupy krajów bardzo wysoko rozwiniętych, ze wskaźnikiem rozwoju 0,795 – plasując się na 41. miejscu na świecie.

Wśród krajów islamskich przyjmujących najwięcej turystów zagranicznych znajdują się przede wszystkim państwa zaliczone do grupy bardzo wysoko i wysoko rozwiniętych. Dotyczy to zarówno państw dużych, jak i małych. Są wśród nich, m.in. Turcja (25,5 mln turystów zagranicznych), Egipt (11,9 mln), Arabia Saudyjska (10,9 mln), a także Zjednoczone Emiraty Arabskie (5,9 mln), Katar (1,7 mln) i Bahrajn (3,9 mln)¹⁰.

Istotnym problemem dla wielu krajów islamskiej domeny kulturowej było nadmierne dopuszczenie do inwestycji na rynku turystycznym kapitału zagranicznego, a w konsekwencji odprowadzenia zysków do krajów, z których pochodziły fundusze. Wynikało to przede wszystkim z braku wystarczających środków własnych (Akama 2002). Ponadto kapitał zagraniczny ma niemal stuprocentowe udziały w sektorze usług touroperatorских oraz lotniczych (czartery lotnicze).

Problem wynikający z udziału kapitału zagranicznego w inwestycjach sektora turystycznego w znacznym stopniu dotyczy Tunezji, Turcji i Egiptu. W przypadku Turcji inwestorami są często emigranci tureccy z Europy Zachodniej (Okumus 2005), głównie z Niemiec i częściowo z Hiszpanii. Ingerencja obcego kapitału tylko w minimalnym stopniu, w zasadzie nieodczuwalnym dla gospodarki kraju, obserwowana jest w Zjednoczonych Emiratach Arabskich. Od 2004 r. obserwuje się w tym kraju bardzo silną tendencję wzrostową w zakresie liczby przyjazdów turystycznych i dochodów. Wzrost udziału przychodów z turystyki w odniesieniu do liczby przyjazdów świadczy o podniesieniu cen poszczególnych produktów turystycznych, a więc o specjalizacji w zakresie turystyki ekskluzywnej, a co za tym idzie, o zmianie typu turystów. Nie bez znaczenia jest coraz liczniejszy udział turystów z krajów muzułmańskich (Dłużewska 2009).

Pozarządowa organizacja międzynarodowa Freedom House, oceniła także poziom wolności politycznej i obywatelskiej w poszczególnych krajach. W domenie islamskiej (obok chińskiej) tylko minimalny odsetek ludności (2,3%) objęty jest demokratycznym stylem rządzenia. Tak niski poziom był notowany w domenie słowiańsko-prawosławnej przed rozpadem Związku Radzieckiego pod koniec 1991 r. Dla porównania, w domenach angloamerykańskiej i australijskiej 100%, a w europejskiej 96% ludności cieszy się wolnością polityczną i obywatelską.

Ważną płaszczyzną umacniania trwałości domen są procesy integracji ekonomicznej, politycznej i kulturowej, zwłaszcza w domenach bez wyraźnej dominacji największego państwa.

Dla domeny islamskiej zasadniczą płaszczyzną integracji jest Organizacja Konferencji Islamskiej (OIC), utworzona w 1971 r. Jest to międzynarodowa organizacja polityczno-religijna, mająca stałego przedstawiciela przy ONZ. Celem tej organizacji jest zacieśnianie współpracy gospodarczej, kulturalnej i naukowej

¹⁰ *Ibidem*.

państw muzułmańskich. Organizacja Konferencji Islamskiej ma znacznie większy zasięg, gdyż 66% ludności państw członkowskich tej organizacji żyje w domenie islamskiej, ale 19% w Afryce Subsaharyjskiej i ponad 13% w domenie indyjskiej (Matykowski 2002: 85).

Jednym z najważniejszych czynników decydujących o powstaniu społeczno-kulturowych dysfunkcji turystycznych jest lokalizacja miejsc docelowych turystyki międzynarodowej. Najbardziej dostępne komunikacyjnie, położone najbliżej obszarów emisyjnych są: Turcja, Egipt, Maroko i Tunezja. W przypadku ruchu turystycznego z Europy do tych krajów, możliwe jest wykorzystanie samolotów krótkiego zasięgu. W krajach Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu występują niemal wszystkie rodzaje walorów turystycznych. Wszystkie te kraje mają dostęp do mórz, z przewagą wybrzeży płaskich, w obrębie których wytworzyły się piaszczyste lub żwirowe plaże. Wszystkie położone są w szerokościach geograficznych zapewniających przyjazną dla turystyki wypoczynkowej temperaturę wody i powietrza. W Egipcie, Turcji, Tunezji i Maroku walory przyrodnicze i antropogeniczne występują w podobnych proporcjach.

Najważniejsze walory turystyczne Egiptu to zabytki starożytnej cywilizacji, m.in. piramidy w Gizie oraz Luksor z wielką świątynią Amona z XV w. p.n.e., Karnak i Dolina Królów – uchodząca za najstarszą nekropolię świata (XVI w. p.n.e.) z grobowcami faraonów, m.in. Tutanchamona. Najważniejszą trasą turystyczną Egiptu jest rejs po Nilu, umożliwiający poznanie najsłynniejszych zabytków architektury i sztuki staroegipskiej (Kruczek 2010: 44). Największymi miastami, a zarazem ośrodkami turystycznymi, są Kair i Aleksandria. W ostatnich latach rozwinęła się także turystyka w rejonie półwyspu Synaj, na którym znajdują się zabytki ze wszystkich okresów historii Egiptu, m.in., położony u stóp góry Mojżesza – zwanej też górą Synaj – zespół klasztorny św. Katarzyny z VI w., ze słynną biblioteką zawierającą 8 tys. rękopisów i stare ikony. Na wybrzeżu Morza Czerwonego powstał cały zespół modnych kąpielisk, wśród których wyróżnia się Sharm El Sheikh i Hurghada, a dalej na północ nad zatoką Akaba – Taba, Nuweiba i in. W ramach Parku Narodowego Ras Muhammad występują rafy koralowe, które są celem wypraw pletwonurków z całego świata. Renomowane kąpieliska zlokalizowane są także na wybrzeżu Morza Śródziemnego.

W Turcji do najważniejszych walorów turystycznych należą wybrzeża Morza Śródziemnego i Morza Egejskiego, zabytki starożytnej Grecji (Efez, Troja, Pergamon, Didim, Milet), zabytki z czasów imperium otomańskiego, obszary krajobrazowe Pamukkale i Kapadocji. Do najciekawszych miast należy Stambuł – największe skupisko cennych zabytków (m.in. Haga Sofia – Bazylika Mądrości Bożej, Błękitny Meczet i sułtański pałac Topkapı Saraya).

W Tunezji do najważniejszych atrakcji turystycznych można zaliczyć piaszczyste wybrzeże z ciepłymi wodami Morza Śródziemnego, rafy koralowe w okolicach Tabarki, słone jeziora, skalne mieszkania, wioski i ksary berberyjskie, medyny – stare części arabskich miast (Tunisu, Susy, Monastyr). W głębi lądu ważnymi ośrodkami turystycznymi są: Kairuan – święte miasto islamu, ma-

lownicze miejscowości z doskonale zachowanymi zabytkami fenickimi i rzymskimi (Sidi Bou Said), Koloseum El-Jem itd. Niezwykle atrakcyjnym obszarem wypoczynkowym jest także wyspa Dżerba.

Główne strefy i ośrodki ruchu turystycznego Maroka to wybrzeże atlantyckie, starożytne miasta oraz niektóre rejony Atlasu Wysokiego umożliwiające uprawianie narciarstwa. Ruch turystyczny koncentruje się w stołecznym Rabacie, w Casablance – największym mieście Maroka, Fezie – wielkim centrum religijnym i kulturalnym, Maknesie – zwanym Wersalem Maroka i Marrakeszu.

Zbiorowości przyjmujące turystów w Egipcie, Tunezji, Turcji, Maroku i pozostałych krajach islamskiej domeny kulturowej są bardzo zróżnicowane pod względem historii, poziomu wykształcenia mieszkańców (tab. 1), zakresu swobody obyczajowej, społecznej pozycji kobiet, strojów regionalnych i innych elementów kształtujących ich typ kultury, zachowań i wynikający z niego podział dysfunkcyjny (Arthur 1990; Davis 1992). Istotne różnice dotyczą zwłaszcza ról społecznych kobiet.

Tunezja do roku 1956 pozostawała pod protektoratem Francji. Dzięki staraniom Habiba Bourgiby – wielkiego patrioty i pierwszego prezydenta kraju – uzyskała niepodległość i weszła na drogę niespotykanych w świecie arabskim reform (Magunson 1991; Dziubiński 1994). W porównaniu z innymi krajami muzułmańskimi, w Tunezji panuje dosyć znaczna swoboda kontaktów damsko-męskich. Dziewczęta chętnie nawiązują rozmowę z turystami obu płci. Tunezyjki nie zasłaniają także twarzy i coraz chętniej noszą elementy stroju europejskiego (Dłużewska 2009: 94).

Turcja jest zróżnicowana narodowościowo: Turcy stanowią 85,7% wszystkich mieszkańców, Kurdowie 10,6%, Arabowie – 1,6%, pozostali (głównie Europejczycy) – 2,1%. Mieszkańcy Turcji bardzo się między sobą różnią statusem materialnym, społecznym i wykształceniem. Nadrzędne są jednak silne więzi klanowe. Podwaliny silnego i nowoczesnego państwa stworzył Mustafa Kemal Atatürk (Atatürk – „Ojciec Turków”), od 1923 r. prezydent Turcji, legendarny, charyzmatyczny przywódca, który dążył do mentalnego przyłączenia Turcji do Europy. Obok reform wprowadzających alfabet łaciński czy kalendarz gregoriański, Atatürk dokonał także prawdziwej rewolucji społecznej i obyczajowej (Kedourie 1992). Pomimo jednak obowiązującego prawa świeckiego, w niektórych regionach do dziś powszechnie praktykuje się reguły szariat, zwłaszcza w odniesieniu do ról rodzinnych i społecznych kobiety, obowiązuje też daleko posunięta separacja płci.

W większości krajów domeny islamskiej zastrzeżenia wobec turystów warunkowane typem religii zasadniczo dotyczą łamania norm społecznych, takich jak nakaz przykrywania ciała (zwłaszcza przez kobiety), zakaz spożywania alkoholu, wstrzemięźliwość w okazywaniu sobie erotycznej czułości w miejscu publicznym oraz zakaz gier hazardowych. W niektórych krajach krytyka ta dotyczy jednak rzeczywistych zachowań turystów narzucających się zbiorowości lokalnej w miejscach do tego nieprzeznaczonych, w innych zastrzeżenia dotyczyły ogół-

nych zachowań turystów. Najwyższy poziom społeczno-kulturowych dysfunkcji turystycznych uwarunkowanych typem religii, występuje w krajach, gdzie islam przyjęto niedawno. Tam normy dotyczące zachowań turystów przyjmowane są z „nadgorliwością neofity” (Dłużewska 2009).

Jak już wspomniano, ważnym czynnikiem warunkującym powstawanie społeczno-kulturowych dysfunkcji turystycznych wynikających z typu religii jest także niski HDI. Wydaje się jednak, że szczególnie zagrażający rozwojowi turystyki w tej domenie kulturowej jest radykalizm i fundamentalizm.

Podsumowanie

Nie ma i nigdy nie było ostatecznie (powszechnie) przyjętej definicji domeny (kręgu) kulturowej. Domeny kulturowe są tworamii przestrzenno-fazowymi, które ulegają przekształceniom. Religia to centralny element definiujący cywilizację. Wielkie religie są fundamentami wielkich cywilizacji. Spośród wszystkich religii największy wpływ na sferę społeczną wywiera islam. Doktryna religijna w mniej lub bardziej restrykcyjnej formie wpływa na codzienne zachowanie mieszkańców każdego kraju oraz na to, jak interpretują oni zachowanie osób z zewnątrz, czyli na przykład turystów. W islamie dosyć łatwo dochodzi do nadużyć, gdyż nie ma jednej zwierzchniej instancji orzekającej, której interpretacja uznawana jest za nadrzędną i prawdziwą (przykładowo, w Kościele katolickim jest nią papież i kolegium kardynalskie). Wśród najważniejszych religii świata jedynie islam i chrześcijaństwo prezentują silne postawy misjonarskie, polegające na nawracaniu niewiernych na drogę wierności Bogu, właściwą dla danej religii. W związku z tym w wielu krajach muzułmańskich istnieje powszechne przyzwolenie na walkę z przejawami braku moralności – w tym wypadku walkę z turystami.

Najsilniejsze dysfunkcje turystyczne wynikające z efektu łamania norm kulturowych w skrajnych przypadkach mogą nawet wywoływać szok kulturowy (np. starsze kobiety z Europy Zachodniej paradujące po plaży w strojach topless), bowiem fundamentalizm odwołuje się do autorytetu osób starszych, które cieszą się ogromnym szacunkiem społecznym. Dysfunkcja fundamentalizmu – w szerszym tego słowa znaczeniu – prowadzi do kurczowego trzymania się wartości tradycyjnych, a w konsekwencji zahamowania naturalnej ewolucji, jaką przechodzą społeczeństwa. Wśród osób starszych przeważa jednak pogląd, że należy edukować turystów (tłumaczyć im), podczas gdy osoby młode wolą rozwiązania „siłowe”. Ulegają zatem dysfunkcji radykalizmu. Występuje ona wśród ludności niezatrudnionej w sektorze turystycznym bądź wykluczonej z pewnej jego części.

Największe zagrożenie radykalizmem występuje w krajach Afryki Subsaharyjskiej i Azji Południowo-Wschodniej (leżącej już poza domeną islamską określoną na początku tego opracowania), ze względu na młody jeszcze okres

występowania islamu oraz występowanie tej religii obok innych wyznań (Dłużewska 2009).

Treści zawarte w powyższym opracowaniu nie wyczerpują w pełni tematu określonego w tytule. Przytoczone przykłady są tylko symbolem zjawiska występującego w wielu innych relacjach turystyki w islamskiej domenie kulturowej. Są to m.in. dysfunkcje wynikające z terroryzmu, wojen domowych, działań wojennych prowadzonych przez zewnętrzne siły zbrojne i skutków udziału zatrudnienia w sektorze turystycznym (w tym także kobiet), udziału turystyki w PKB, wpływu turystyki na HDI, promocję kraju i kreowanie jego wizerunku – nie zawsze zgodnego z rzeczywistym itd.

W pierwszym kwartale 2011 r. w krajach domeny islamskiej wybuchły kolejno groźne konflikty zbrojne. Pokojowe manifestacje przeobraziły się w powstania i rebelie. Ciąg dalszy trwa. Występuje nadal wiele niejasności i pytań o źródła, cele i skutki tych wydarzeń. Zachodzi obawa, że ta Arabska Wiosna skończy się rządami religijnych radykałów¹¹. Czy te rebelie mogą zaszkodzić turystyce w domenie? Owszem, tak – ale prawdopodobnie z wyjątkiem Egiptu, Tunezji i Maroka, w których obcy kapitał zainwestował w sektor turystyczny ogromne środki i nowoczesne technologie, efektem których są centra turystyki wypoczynkowej, atrakcyjne produkty turystyczne oraz rozbudowana infrastruktura około turystyczna. Wydaje się, że nie ma zagrożenia dla turystyki międzynarodowej także w Turcji oraz w kilku małych, ale bogatych państewkach na Półwyspie Arabskim (np. w Zjednoczonych Emiratach Arabskich).

Tabela 2. Wybrane kraje, w których islam stanowi 50 i więcej procent ogółu struktury wyznaniowej oraz liczba turystów odwiedzających wymienione państwa

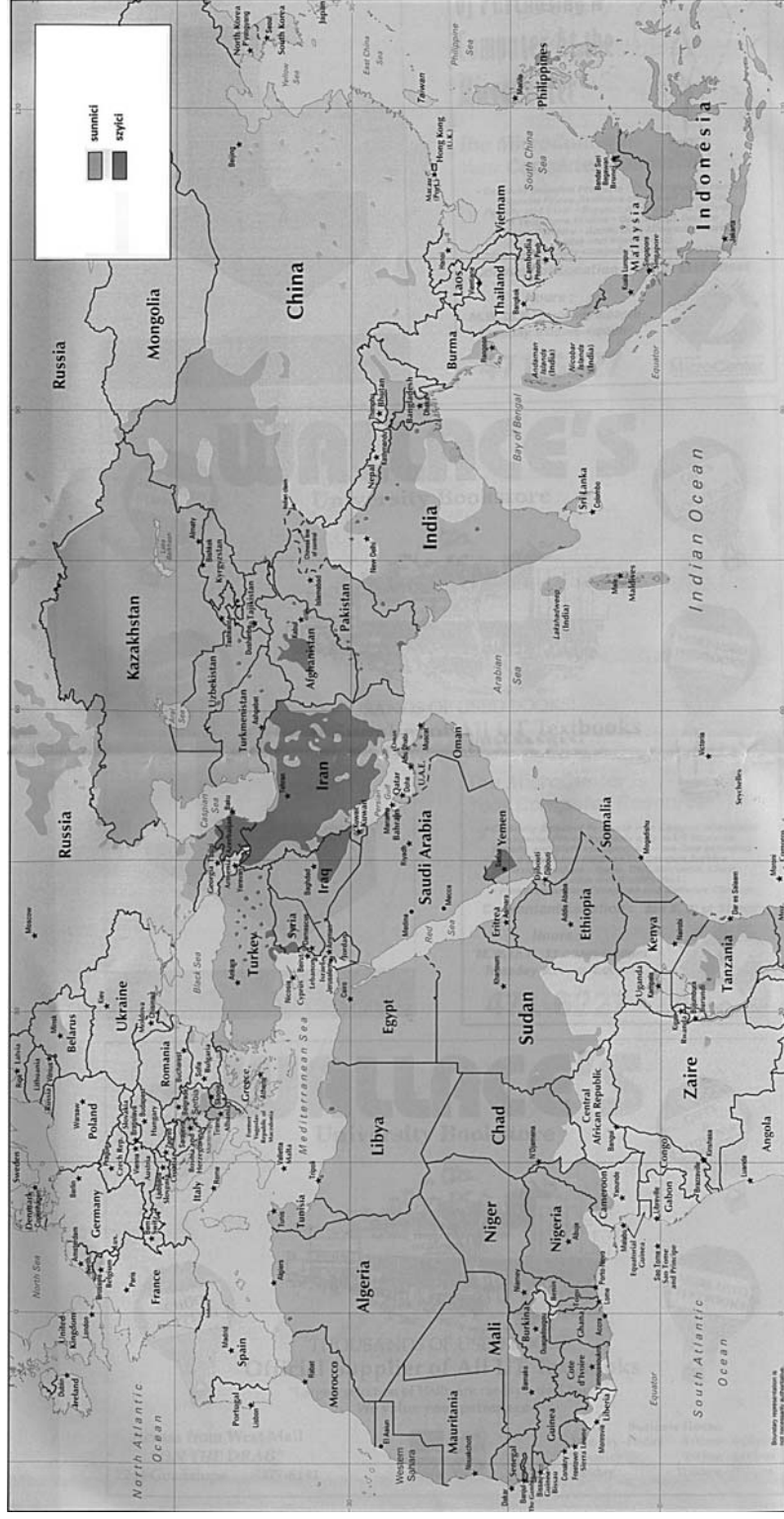
Kraj/ Wyznawcy islamu (%)	Pozostałe religie (%)		Liczba turystów w danym roku (tys.)		
	Ogółem (%)	Poszczególne religie (w ramach ogółu)	2008	2009	2010
Albania 82,1	17,9	chrześcijaństwo, bahaizm	1337	1792	550 (styczeń–czerwiec)
Arabia Saudyjska 97,1	2,9	chrześcijaństwo, hinduizm, buddyzm, sikhizm	14 757	10 896	12 910
Egipt 90,0	10,0	chrześcijaństwo, inne wyznania	12 296	11 914	14 000 (styczeń–październik)

¹¹ A. Tycner, *Przyzwolenie na przemoc wobec chrześcijan*, www.rp.pl/artukul (19.04.2011).

Jordania 98,8	1,2	chrześcijaństwo, inne wyznania	3729	3789	1660 (styczeń–maj)
Katar 83	17	chrześcijaństwo, hinduizm, inne wyznania	1405	1659	b.d.
Kazachstan 56,4	43,6	agnostycyzm, chrześcijaństwo, religie etniczne, inne wyznania	3447	3118	b.d.
Kirgistan 88,8	11,2	agnostycyzm, chrześcijaństwo, inne wyznania	2435	2147	b.d.
Komory 98,3	1,7	religie etniczne, chrześcijaństwo, inne wyznania	b.d.	b.d.	b.d.
Kosowo 91,7	8,3	chrześcijaństwo, agnostycyzm	b.d.	b.d.	b.d.
Kuwejt 86,6	13,4	chrześcijaństwo, hinduizm	259	297	b.d.
Liban 59,7	40,3	chrześcijaństwo, agnostycyzm, buddyzm, inne wyznania	1333	1851	b.d.
Libia 96,6	3,4	chrześcijaństwo, inne wyznania	b.d.	b.d.	b.d.
Majotta 98,8	1,2	chrześcijaństwo, religie etniczne, agnostycyzm, inne wyznania	b.d.	b.d.	b.d.
Malediwy 98,4	1,6	buddyzm, chrześcijaństwo, hinduizm, agnostycyzm, inne wyznania	683	656	b.d.
Malezja 61,4	38,6	chiński uniwersalizm, chrześcijaństwo, hinduizm, buddyzm, inne wyznania	22 052	23 646	24 000
Mali 92,4	7,6	religie etniczne, chrześcijaństwo, agnostycyzm, inne wyznania	190	b.d.	b.d.
Maroko 99,9	0,1	agnostycyzm, bahaizm, chrześcijaństwo, inne wyznania	7879	8341	8350
Tunezja 99,8	0,2	chrześcijaństwo, agnostycyzm, inne wyznania	7049	6901	6900
Turcja 98,6	1,4	agnostycyzm, chrześcijaństwo, inne wyznania	24 994	25 506	28 632
Zjednoczone Emiraty Arabskie 96,0	4,0	chrześcijaństwo, hinduizm, buddyzm, bahaizm, inne wyznania	b.d.	1448	1557

Źródła: The Pew Forum on Religion and Public Life, *The Future of the Global Muslims Population 2010*, www.features.pewforum.org/muslim-population/?sort=Percent2010 (20.04.2011); www.sesric.org/%2Fevent-detail.php%3Fid%3D324&anno=2 (20.04.2011); *The ARDA – Association of Religion Data Archives*, www.thearda.com/internationalData/index.asp (20.04.2011); www.unwto.org/facts/eng/pdf/barometer/UNWTO_Barom10_3_en.pdf oraz z SESRIC (20.04.2011); UNWTO World Tourism Barometer, *Committed to Tourism, Travel and the Millennium Development Goals*, Vol. 8, No. 3, October 2010.

Rysunek 1. Rozmieszczenie muzułmanów

Bibliografia

- Aitchison L., *Geographies of Muslim Identities. Diaspora, Gender Belonging*, Ashgate Publishing, London 2007.
- Akama J., *The Role of Government in the Development of Tourism in Kenya*, „International Journal of Tourism Research” 2002, No. 4.
- Arthur L. B., *Religion, Dress and Body*, Berg, Oxford 1990.
- Cole J., *Geography of the World's Major Regions*, Routledge, London–New York 1996.
- Danecki J., *Podstawowe informacje o islamie*, t. 1–2, Dialog, Warszawa 1997–1998.
- Darowski R., *Filozoficzna refleksja nad człowiekiem i kulturą*, [w:] *Poza utopią i nihilizmem. Człowiek jako podmiot kultury*, red. A. Waško, WAM, Kraków 2007.
- Dłużewska A., *The Impact of Tourism on Local Identities, with Focus on Two Islamic Countries: Tunisia and United Arab Emirates (Dubai)*, [w:] *Boulder's Plata. Temas de Investigación Geographica a 30 años de la relación México–Polonia*, UNAM, Mexico 2007.
- Dłużewska A., *Społeczno-kulturowe dysfunkcje turystyczne w krajach islamu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009.
- Fellmann J., Getis A., Getis J., *Human Geography. Landscapes of Human Activities*, Brown & Benchmark Publishers, Madison 1996.
- Huntington S. P., *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Muza, Warszawa 2007.
- Jackowski A., *Święta przestrzeń świata. Podstawy geografii religii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2003.
- Kapera I., *Terroryzm a turystyka w krajach arabskich na przykładzie Egiptu*, [w:] *Bezpieczeństwo w turystyce*, red. S. Sacha, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2009.
- Kedourie E., *Politics in the Middle East*, Oxford University Press, New York 1992.
- Matykowski R., *Domeny kulturowe współczesnego świata*, [w:] *Kultura jako przedmiot badań geograficznych*, red. E. Orłowska, Oddział Wrocławski PTG, Wrocław 2002.
- Palczyński T., *Stosunki międzykulturowe. Zarys problematyki*, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2005.
- Przeclawski K., *Turystyka a religie*, Wydawnictwo WSHGiT, Warszawa 1999.

Źródła internetowe:

- Economy Statistics. Tourist Arrivals by Country*, www.nationmaster.com (04.2011).
- Global Education Digest 2009 Comparing Education Statistics Across the World*, www.uis.unesco.org (04.2011).
- Human Development Reports*, www.hdr.undp.org (04.2011).
- www.thearda.com/internationalData/index.asp (20.04.2011).
- Lista państw świata według wskaźnika rozwoju społecznego*, www.wikipedia.org/wiki/Lista (10.05.2011).
- Pew Research Center report of Mapping the Global Muslim Population, as of 8 October 2009*, www.pewforum.org (04.2011).
- Sakowicz E., *Chrześcijaństwo w krajach muzułmańskich*, www.deon.org.pl (19.04.2011).

The Pew Forum on Religion and Public Life, *The Future of the Global Muslims Population 2010*, www.features.pewforum.org/muslim-population/?sort=Percent2010 (20.04.2011).

UNWTO World Tourism Barometr Comitettet to Tourism, *Travel and the Millennium Development Goals*, October 2009, www.unwto.org (04.2011).